

Т. С. Супранкова

**МАТЫВЫ ФАЎСЦІЯНЫ Ў «ЛЕГЕНДЗЕ АБ БЕДНЫМ Д'ЯБАЛЕ
І АБ АДВАКАТАХ САТАНЫ» УЛ. КАРАТКЕВІЧА**

Уладзімір Караткевіч быў адным з тых айчынных майстроў слова, хто сам падкрэсліваў арганічны ўплыў на сваю творчасць класікі сусветнай літаратуры. Як крытык ён выступаў з артыкуламі пра Скарыну, Купалу, Коласа, Байрана, Гётэ і іншых пісьменнікаў, чыя творчасць даўно ўжо стала здабыткам як нацыянальных літаратур, так і сусветнай. Ён вельмі добра адчувае ўключанасць айчыннага мастацтва слова ў сусветны працэс, імкнецца падыхаць «жыватворным», «высокім» паветрам гётэўскіх вярынь, захапіцца гучаннем верша сусветнага класіка і зрабіць яго «нашым». Пад апошнім дзеяннем Караткевіч заўсёды ў крытычных працах мае на ўвазе перадусім добры і якасны пераклад тэкста з мовы арыгінала, а таксама пералажэнні, прысвячэнні, пераапрацоўкі асобных топасаў, ідэй, матываў ва ўласнай творчасці.

Трэба адзначыць, што ў літаратурнай спадчыне Ул. Караткевіча фаўсціянскія матывы распрацоўваюцца у шмат якіх творах праяўнага жанру, лірыцы, гэта асобныя алюзіі, альбо цэлыя фабульныя пералажэнні [1]. Ён з'яўляецца адным з першых крытыкаў беларускага перакладу «Фаўста», выкананага В. Сёмухам. У эсе «І наш "Фаўст"», якое ўпершыню было апублікаванае ў пятым нумары часопіса «Малодосць» за 1978 г. (праз два гады пасля выхату ў свет перакладу) пісьменнік так вызначае мэту свайго даследавання: «<...> гэтае эсе не разважанне пра тое, чаго варта гэтая рэч, а проста некалькі думак аб перакладзе "Фаўста", аб нашым беларускім "Фаўсце"» [2, с. 417].

Выбітны знаўца нацыянальнай і сусветнай літаратуры, Ул. Караткевіч заўважае, наколькі важным для беларускага чытача было атрымаць знакамiты шэдэўр на ўласнай мове. Беларусы былі знаёмыя ўжо з рускімі перакладамі М. Халадкоўскага і Б. Пастэрнака, якія выдаваліся і ў нашых друкарнях, але наколькі больш значнай падзеяй для айчыннага літаратуразнаўства быў выхад перастворанага па-беларуску «Фаўста», сведчаць наступныя разважанні пісьменніка: «Шмат год я ведаў аб тым, што чалавек, пра якога я сёння гавару, перакладае адну з найвялікшых паэм зямлі на беларускую мову. Я ведаў Васіля Сёмуху даўно, ён быў рэдактарам аднаго з маіх твораў і сумленна імкнуўся

зробіць яго лепшым. <...> Пераклад “Фаўста” рэч, бадай, немагчыма-складаная. Ісці па сцэжках Гётэ – як на злом галавы. Дыхаць жыватворным, але высокім паветрам яго горных вяршынь можа не ўсякі.

І яшчэ адна падстава для трывогі. Я рызыкну сказаць, што пераклад такой рэчы – адзнака сталасці літаратуры, адзнака таго, што плынь яе нястрымная. Не можа паўнакроўна жыць літаратура без Шэкспіра, Дантэ, Гётэ, якія гучаць на яе мове. Першы ў нас ёсць. Другога пакуль што няма. Трэці – толькі што з’явіўся.

І вось пераклад прачытаны да апошняй старонкі. З грудзей вырываецца ўздых палёгкі... Вытрымалі... І ўсе мары юнацтва калі-небудзь узяцца за яго самому адпадаюць. Цяжкая праца выканана дасканала, і пасля яе ўсе твае спробы будуць проста непатрэбнымі...» [2, с. 407]. Але не выканаўшы ўласны пераклад, пісьменнік змоў дасягнуць іншага – стварыць свайго, беларускага Фаўста, адметнага і самабытнага. Самым ўдалым і яскравым пераасэнсаванне сусветнай, у тым ліку і гётэўскай фаўсціяны, на наш погляд, з’яўляецца «Легенда аб бедным д’ябле і аб адвакатах Сатаны» (1961). Тэкст ўпершыню быў надрукаваны ў 1994 г. у часопісе «Беларусь».

Як і ў «Фаўсце» Ё. В. Гётэ, так і ў «Легендзе...» неадназначная жанравая характарыстыка твора. Традыцыйна першы называюць трагедыяй, што пазначана ў падзагалоўку «Faust. Der Tragoedie erster Teil» – «Фаўст. Першая частка трагедыі». Як лічыць даследчыца Н. С. Лейтэс, «Фаўст» ствараўся ў пераломную гістарычную эпоху і з’явіўся сінтэзам розных жанраў: маралітэ і містэрыі, міракля, эпічнай паэмы, трагедыі, філасофскай, мяшчанскай, гістарычнай драмы, рыцарскага рамана, фарса, класічнай камедыі, маскарднага дзеяння, чарадзейнай оперы [3, с. 31].

«Фаўст» – гэта таксама і філасофская прыпавесць пра чалавека і яго прызначэнне, бо пошукі Фаўста – гэта пошукі ўсяго чалавецтва. «Фаўст» Гётэ блізкі да «Боскай камедыі» Дантэ і «Страчанага раю» Мільтана па грандыёзнасці ахопу рэчаіснасці і духоўнага свету чалавека. Тыпалагічна твор узыходзіць да трагедыі па маштабнасці сваёй праблематыкі і ўзбуджэнню цэнтральных вобразаў. Розныя даследчыкі адзначалі блізкасць «Фаўста» розным жанрам: Н. С. Лейтэс – інтэлектуальнаму раману з эксперыментальным сюжэтам, В. М. Жырмунскі – манадраме і інш. [3, с. 43], але сам Гётэ настойваў на вызначэнні жанру «Фаўста» як драматычнай паэмы, у якой грандыёзнасць ахопу дзеяння і глабальнасць паднятых праблем спалучаюцца з драматызмам і нават лірызмам [4, с. 352–353]. У адрозненні ад першага варыянта («Пра-Фаўста»), ад якога захоўваецца характэрная для шцюрмерскай драматургіі хуткая змена эпізодаў, «мастацкая універсальнасць» «Фаўста» не можа быць прызначанай да сцэнічнай пастаноўкі. Тым больш, што яго сцэнічны варыянт – лібрэта на музыку А. Г. Радзівіла – быў ужо перапрацаваны Гётэ. Пры завяршэнні твора вялікі паэт не арыентаваўся на які-небудзь канкрэтны жанр, ён ствараў, як падказвала яго творчае натхненне. Таму ў «Фаўсце» спалучаецца ўсё: лірызм, драматызм і трагізм, шырыня і глабальнасць эпасу. Такім чынам, мы можам назіраць у гэтым творы сінтэз ўсіх трох літаратурных родаў – эпасу, лірыкі і драмы.

Жанр «Легенды аб бедным д'ябле і аб адвакатах Сатаны» вызначаецца з самага пачатку: у загалоўку і ва ўступнай частцы (містэрыя з інтэрмедыямі), што адразу ўказвае на эстэтыку рамантызму (легендарны характар, апеляцыя да сярэднявечных жанраў). Містэрыя канцэнтруе ўвагу на таямніцы, а інтэрмедыя ўказвае на тое, што ў творы будзе прадстаўлены і рэалістычны пласт, гэта своеасаблівае перамежаванне света зямнога і містычнага, што адразу ж заўважна з першых радкоў. Беларускі пісьменнік і літаратуразнаўца С. Кавалёў вылучае ў «Легендзе...» адначасова і спецыфіку жанру фэнтэзі: «у беларускай літаратуры перадгісторыя гэтага жанру таксама сягае XIX стагоддзя (*Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях Яна Баршчэўскага*), у пазнейшыя часы элементы фэнтэзі можна знайсці ў творах Вацлава Ластоўскага (*Лабірынты*) і Уладзіміра Караткевіча (*Ладдзя Роспачы, Легенда аб бедным д'ябле і аб адвакатах Сатаны*)» [5, с. 169].

Твор Ул. Караткевіча таксама спалучае ў сабе рысы эпічнасці, драматургіі і лірызму: у фабулу ўключаныя шмат якія лірычныя адступленні, а дзеянне ахоплівае вялікі часовы і геаграфічны пласт. Пра драматургічны складнік яскрава гарорыць той факт, што аўтарам быў створаны таксама кінасцэнар, а НАДТ ім. М. Горкага паставіў п'есу ў 2007 г. (рэж. Б. Луцэнка). Авядальнік (сын ваяводкі, пан Уладак княж Сымонаў сын Караткевічаў) падкрэслівае гэты сінтэз, характарызуючы сваю ролю як «жанглёра, і лютніста, і спявака у час вольны», а таксама перакладчыка, «філосафа вялікага, кнігалюба, думак ваяводы», «беларускія і іншыя элаквенцыі знаўцу», «чалавека не толькі ў беларускіх, але і ў лацінскіх, і ва ўсякіх іншых пісьмёнах пісьменнага і абазнанага» [6]. Можна пабачыць у гэтай характарыстыцы і аллюзію на Прадмовы і Пасляслоўі Францыска Скарыны: «І запісаў, дзеля спасення душы сваёй, а ўсім добрым людзям простым ку шчасцю і забаве і добраму навучэнню» [Там жа]. Такім чынам, мы маем справы з інтэртэкстуальнасцю, што ўласціва і для «Фаўста» Ё. В. Гётэ.

Асаблівай ўвагі заслугоўвае і спецыфіка мастацкай сістэмы космасу, створаная абодвума аўтарамі. Гётэўскі хранатоп – увесь Сусвет: завязка пачынаецца ў «Пралогу на Небе», дзеянне разготваецца ў розныя эпохі гісторыі чалавецтва, як у канкрэтнай Нямецчыне, так і ва ўмоўным свеце, фінал – замест пекла, у якое хацеў забраць душу Фаўста Мефістофель, – Нябёсы. Для Ул. Караткевіча Нябёсы і Зямля знаходзяцца ў адной сістэме каардынат, дакладней, Зямля, палепшаная Чалавекам, можа стаць раем, бо інакш яна ператворыцца ў зямное пекла («аб выгнаных з аднаго пекла ў другое» [Там жа], як пазначаецца ва Уступе):

Табліца 1

Гётэ «Фаўст»	Караткевіч «Легенда...»
Нябёсы	
Зямля	Зямля
Пекла	Пекла

Ствараючы падобны макракосм, Ул. Караткевіч інтэрпрэтуе такім чынам выснову Фаўста аб сэнсе і прызначэнні жыцця чалавека і чалавецтва. Для абодвух аўтараў гэта дзеянне скіравана ў будучыню і для дадзенай высновы характэрны ўмоўны лад, бо ўсё залежыць ад пазіцыі чалавека і яго дзеянняў на карысць чалавецтва. Гэтыя рэплікі, укладзеныя ў вусны галоўных герояў, Фаўста і Рогача, гучаць ў фінале як мудры завет і настаўленне чытачу:

Табліца 2

Гётэ «Фаўст»	Караткевіч «Легенда...»
<p>Дык вось канечны вынік мудрасці людской: Што толькі той жыцця і волі варт, Хто кожны дзень за іх ідзе на бой. Хай так жыве стары і малады. Калі б у працы ўбачыў я заўсёднай Народ свабодны на зямлі свабоднай, Імгненню б я сказаў тады: «Цудоўнае, спыніся! – панясу З сабою ў вечнасць я тваю красу» [7, с. 559].</p>	<p>Але пекла пад зямлёй не будзе... А зямное пекла мы таксама знішчым [6].</p>

Яшчэ адным паказальным момантам з’яўляецца тое, што Караткевіч, як і Гётэ, часам канкрэтнага дзеяння, што адбываецца на Зямлі, дакладней, на ра-дзіме, выбірае XVI ст., эпоху Адраджэння, калі свет стаяў на парозе Новага часу: «Дай руку, друг, – хачу я сказаць. – Я павяду цябе далёка, у XVI стагоддзе. Я пакажу табе д’ябальскія падкопы і сонечныя ўсмешкі чалавечых вачэй, бязодні подласці і высакароднасці, нянавісці і любові. Таму што нават тады свяціла сонца і зрэдку не з шыбеніц раслі на зямлі лясы... Тады род чалавечы быў прыніжаны і вялікі. Тады людзі, як заўсёды, чакалі канца свету і прыходу антыхрыста. Тады, як вядома, яшчэ не было скасавана пекла, і таму існавала два пеклы: адно пад зямлёю, а адно – на ёй... » [6].

Галоўны герой легенды праходзіць шлях ад чорта да Чалавека, ад Мефістофеля да Фаўста: Рагач – ён жа Андрэй Рогач, ён жа магнат Андронік Рагінскі, ён жа кароль Андронік I. Услед за Т. Манам Караткевіч стварае у асобе аднаго персанажа Фаўста-Мефістофеля. Тут можна таксама ўбачыць алузію на ідэю аб звышчалавеку Ф. Ніцшэ, а таксама і на канцэпт чалавека заходнееўрапейскай цывілізацыі О. Шпэнглера ў «Заходзе Еўропы» («Der Untergang des Abendlandes» адэкватней было б перакласці як «Заняпад Еўропы») [7]. У артыкуле «I наш Фаўст» Ул. Караткевіч акцэнтна асабліваю ўвагу менавіта на Мефістофеле, найбольш рэльефна выдзяляе менавіта яго, і адзначае, што В. Сёмуху добра ўдалося схопіць гэты вобраз: «Мефістофель увогуле ўдаўся перакладчыку. Як і ў Гётэ, ніяк не можаш пазбыцца думкі, што аўтар ім трохі любуецца. Так, нарабіў пад канец шмат дрэннага (трэба ж яму апраўдаць сваю рэпутацыю), так, з’едліваць. Але, нягледзячы на ўсё на-носнае, ён багаборац, а значыцца ў сім-тым блізкі да ўвасобленага чалавека.

Нахабны, дзёрзкі, вясёлы, злосны... і на дзіва сімпатычны. Сапраўдны іронік, хітруга, сафіст, цынік – і істота, якая чыніць дабро. Уладар дзіўнай, але цалкам натуральнай дыялектыкі: жыць – каб адмаўляць. Частка цемры, якая спарадзіла святло» [2, с. 410]. Разважаючы над ўдачамі беларускага перакладу, Караткевіч адзначае, што вобраз Мефістофеля сапраўды самы каларытны, наймацнейшы: «Бо ён – гэта скепсіс, гэта адмаўленне старога, пробны камень чалавечай думкі і стымулятар чалавечага поступу, а значыць, необходимая частка нас саміх» [2, с. 411].

Заўважым, што асноўнаму, чаму насуперак жаданням Сатаны і пекла вучыцца Рагач, тоесна мефістофелеўскаму злу, з якога ўтвараецца дабро. Таму аўтар «Легенды...» так ярава іграе на кантрасце пачатка, прадстаўленага пеклам і змрочнымі замалёўкамі на зямлі, дзе таксама пануе пякельны агонь войнаў, і канца, калі апісвае той зямны рай, які здольны стварыць той, хто любіць сваю Бацькаўшчыну.

Важнае месца ў «Легендзе...», як бачна, адведзена тэме двойніцтва (якая навеяна рамантызмам), матыў гэты закранае не толькі галоўнага героя, але і яго каханую (Дубраўка, яна ж і каралева Агата), а таксама гэта «Скрогат Зубоўны – ён жа магнат П'янда з Чапяліна – д'ябал у малодшым камандным чыне» [6]. Асаблівай увагі заслугоўваюць вобразы каханых у абодвух творах. Калі ў «Фаўсце», творы эпохі Асветніцтва, прысутнічае і канкрэтыка, і сімволіка, песаніфікаваная ў Грэтхен і Алене Траянскай адпаведна, то ў «Легендзе...» прастачка Дубраўка і каралева Агата – «длань святла і молат цемры, двойнікі ў чалавечых увасабленнях сваіх» [Там жа]. Сам жа спосаб прэзентацыі гэтых персанажаў, безумоўна, запазычаны Ул. Караткевічам у Ё. В. Гётэ, а сцэна адпраўлення Рогача на зямлю і ператварэнне яго ў чалавека мае шмат алузій на «Кухню ведзьмы» з «Фаўста».

Сімволіка люстэрка вельмі важная для Гётэ, у ёй затойваецца рамантычная ідэя двухсвецця. Люстэрка – своеасаблівы праваднік паміж зямной і містычнай рэальнасцю, у ім можна пабачыць будучыню, яно прадказвае падзеі. Падчас свайго амаладжэння Фаўст бачыць у люстэрку цьмяны вобраз: «Што бачу я! Ў чароўным шкле//Лунае цьмяна вобраз мілы!//Каханне, дай хутчэй мне крылы//Дагнаць чароўную ў імгле!» (пераклад В. Сёмухі) [7, с. 232]. Як пасля пакпіць з яго Мефістофель, «Du siehst, mit diesem Trank im Leibe, bald Helenen in jedem Weibe». – («Ты пабачыш з гэтым напоем у целе хутка Алену ў кожнай жанчыне [бабе]») [9, S. 74]. Дарэчы, пераклад В. Сёмухі («Чакай, праз сілу нашага пітва//У бабе ўбачыш ты багіню хараства» [7, с. 239]) губляе вобраз Алены Прыгожай, які Фаўст будзе шукаць далей на працягу ўсяго твора. Першай на шляху спасціжэння кахання і прыгажосці будзе Маргарыта. Спазнанне з дапамогай Алены дасканалых форм антычнага свету ў канцы канцоў прыводзяць яго да важнай высновы, хоць і не без пэўнага расчаравання (смерць Эўфарыёна, знікненне самой Алены Траянскай). Люстэрка раскрывае перад Фаўстам таямніцы будучага, яно з'яўляецца спосабам самапазнання народжанага наноў у кухні ведзьмы героя.

У Ул. Караткевіча люстэрка трансфармуецца ў кінастужку, якая дэманструецца абітальнікам пекла (у якім дзеянне на чатырыста год абганяе зямныя падзеі): «Гасне святло. З праекцыйнай будкі цягнецца да экрана светлы конус. І на экране ўстаюць прыўкрасныя гарады, цяністыя гаі, стройныя вежы замкаў, сытыя вёскі. І потым на ўсё гэта ляціць агонь... На экране ўзнікае вялізная змрочная зала. Паміж калонамі ледзь могуць прайсці два чалавекі. І са змроку ідзе на Рагача цёмнавалосая жанчына сярэдніх год. Вочы вялікія, шэрыя. Нос прамы. Пачуццёва-пажадлівы рот з прыпухлымі вуснамі скажоны жорсткай складкай. Гэта каралева Агата. Усе з некаторым жахам глядзяць на аблічча жанчыны: не вельмі прыкметнае, але чымсьці ўладна прыцягваючае да сябе... І раптам экран заміргаў. Замест залы палаца на ім цёмная пушча, папараць, пранізанае сонцам, і... тое самае аблічча. Толькі на гэты раз велікаваты рот усміхаецца, а вочы, падобныя на вочы лясной лані, глядзяць даверліва і безабаронна. А вакол пушча і цішыня» [6]. Абедзве жанчыны, што пасля сыграюць у лёсе Рогача выключную ролю, ужо тут прадстаўленыя як антыподы. А ў вобразе Дубраўкі можна ўбачыць шмат падабенстваў з Грэтхен (адданае і шчырае каханне, матыў вар'яцтва ў турме, і ў фінале выратаванне каханага і прыбыванне з ім у раі, які ім прыгатавалі іх стваральнікі).

У «Кухні ведзьмы» Фаўст мяняе фізічнае аблічча: з шасцідзесяцігадовага навукоўцы ён становіцца трыццацігадовым, Гётэ вяртае яго ва ўзрост духоўнай сталасці, калі чалавек поўны жыццёвых сіл і ўжо мае нейкі жыццёвы досвед, гатовы да новых здзяйсненняў. Рогачу таксама надаюць чалавечы выгляд: «...стаіць перад люстрай. І вось паступова бялее яго аблічча. Чорная поўсьць валасоў ператвараецца ў хвалісты залаты лён. Зубы стаюць роўнымі. Вочы – вялікімі і сінімі. Выпростаецца і робіцца стройнай, як таполька, постаць... Вось на ім ужо ўбор вандроўнага шкаляра: шырокая ў плячах і вузкая ў таліі куртка з разрэзамі на рукавах, берэт, кінжальчык пры поясе, туга абцягнутыя чулкамі ногі... Ён з жахам глядзіць на сваё новае аблічча, праводзячы далонню па твары, плячы, грудзі, назе. Твар яго перакрываўся» [Там жа]. Перад намі таксама поўны жыццёвай энергіі персанаж, якому наканавана зрабіць шмат выбараў на шляху да спазнання ісціны. Тут таксама можна пабачыць канцэпт «смерці і ўваскрэшэння», цэнтральны ў Гётэ, калі чорт пераўвасабляецца ў чалавека.

Прамыя алузіі на «Фаўста» Ё. В. Гётэ прысутнічаюць пры апісанні кабінета Сатаны: «Прыёмная Яго Вялікасці Сатаны... Кабінет, падобны на кабінет доктара Фаўста. Дубовыя шафы, рэторты, кнігі, прыкутыя ланцугамі да стала (каб пазбегнуць спакусы). Сава. Спіць чорны кот. Картагэка» [Там жа]. У пякельных універсітэцкіх аўдыторыях таксама вывучаюць «Фаўста», дзе «у скажоным выглядзе падаецца станоўчы вобраз Мефістофеля» [Там жа]. Дарэчы, мефістофелеўскае можна пабачыць і ў апісанні абітальнікаў пекла: «Падзямеллямі пекла рушыць марсіянская дэлегацыя. Узначальвае яе д'ябал з наіўна-сентыментальнымі вачыма. У мове выразна адчуваецца швабскі акцэнт. Вядзе дэлегацыю Сатана. Зараз у яго бессаромныя манеры прафесіянальнага гіда»

[Там жа]. У вялізнай зале з арганам выконваецца «Ноч на Лысай гары» Мусаргскага, дзе прадстаўлены шабаш ведзьмаў (алюзія на «Ноч Вальпургіі» з «Фаўста»), а Рогач, як і Фаўст, звяртаецца да Духа Зямлі.

Як і многія пісьменнікі дваццатага стагоддзя, Уладзімір Караткевіч таксама спрычыніўся сваёй творчасцю да тэматыкі фаўсціяны, стварыўшы свае самабытныя і непаўторныя інтэрпрэтацыі. Яскравейшым праяўленнем яе становіцца «Легенда аб бедным д'ябле і аб адвакатах Сатаны», дзе на ўзроўні кампазіцыі, сюжэтных ходоў, вобразаў можна пабачыць алюзіі і рэмінісцэнцыі на «Фаўста» Ё. В. Гётэ, а таксама і інтэрпрэтацый сусветнай фаўсціяны пазнейшых культурна-гістарычных эпох (Т. Ман «Доктар Фаўстус», О. Шпенглер «Заход Еўропы» і інш.).

ЛІТАРАТУРА

1. Супранкова, Т. С. Фаўсціяна ў творчасці Ул. Караткевіча / Т. С. Супранкова // Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай: да 900-годдзя Кірылы Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі: матэрыялы XI Міжнароднай навук. канферэнцыі, Мінск, 24–26 кастрычніка 2013 г.: у 2 ч. / пад рэд. Т. П. Казаковай. – Мінск, 2013. – Ч. 2. – С. 228–233.

2. Караткевіч, Ул. І наш Фаўст / Ул. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. Т. 8. Кн. 2. З жыццяпісу, нарысы, эсэ, публіцыстыка, постаці, крытычныя творы, інтэрв'ю, летапіс жыцця і творчасці / Ул. Караткевіч. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1991. – С. 407–417.

3. Лейтес, Н. С. «Фаўст»: тыпалогія жанра / Н. С. Лейтес // Гётевские чтения 1991. М., 1991. – С. 31–43.

4. Синоло, Г. В. История немецкой литературы XVIII века: учеб. пособие / Г. В. Синоло. – Минск: БГУ, 2012. – 400 с.

5. Кавалёў, С. Раман Нікі Ракіцінай *Ганітва* ў кантэксце развіцця жанру фэнтэзі ў беларускай літаратуры / С. Кавалёў // Беларусазнаўчыя даследаванні. – 2016. – № 10. – С. 169–181.

6. Караткевіч, Ул. Легенда аб бедным д'ябале і аб адвакатах Сатаны [Электронны рэсурс] / Ул. Караткевіч. – Рэжым доступу: https://royal-lib.com/book/karatkevch_uladzmr/legenda_ab_bednim_dyable_advakatah_satani.html. – Дата доступу: 10.11.2018.

7. Гётэ, Ё. В. Выбраныя творы / Ё. В. Гётэ; уклад., прадм. Л. Баршчэўскага і П. Копанёва, камент. Л. Баршчэўскага і В. Сёмухі. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1999. – 640 с.

8. Супранкова, Т. С. Ідэя аб звышчалавеку ў генезісе нямецкай і беларускай культур / Т. С. Супранкова // Культура. Науча. Творчество: XII Междунар. науч.-практ. конф., Мінск, 3 мая 2018 г.: сб. науч. ст. / М-во культуры Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т культуры и искусств ; редкол.: А.А. Корбут [и др.]. – Минск : БГУКИ, 2018. – С. 557–562.

9. Goethe, J. W. Faust. Der Tragoedie erster Teil / J. W. Goethe. – Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1986. – 136 S.